

Араб және қазақ тілдеріндегі есімшелер

В статье сопоставляется грамматическая категория «причастия» в арабском и казахском языках, их семантические и функциональные особенности.

This article reviews the grammatical category “participle” in Arabic language and Kazakh language and its semantic and functional features.

Ключевые слова: есімше, негізгі етіс есімшесі, ырықсыз етіс есімшесі, шақтық мағына.

Араб және қазақ тілдеріне ортақ категориялардың бірі – етістіктен туындайтын ерекше тұлғалы есімдер тобы болып табылатын есімшелер, олардың бойында есім сөздерге тән қасиеттермен бірге етістік қасиетінің де сақталуы екі тілде де ортақ белгілермен көрінгенімен, бір-бірінен ерекшелейтін маңызды айырмашылықтар да бар.

Араб тілінде есімшелер етістіктен туындайтын сапалық сын есім қатарында қарастырылады. Олар - *إسم الفاعل* (әрекет етуші яғни субъект) және - *إسم المفعول* (әрекет нысаны, яғни объект) болып бөлінеді. Араб есімшесінің алғашқысы қазақша шартты түрде «негізгі етіс есімшесі», кейінгісі «ырықсыз етіс есімшесі» деп аталып жүр.

Араб және қазақ тілдеріндегі есімшелердің функционалдық-семантикалық сипаттарын қарастыру арқылы оларды салғастыруға болады, бұл олардың екі тілдегі семантикасы мен қызметінің көрінісімен жан-жақты, терең танысуға сол арқылы теориялық мәні бар тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді, сондай-ақ практикалық мәселелерді шешуге де көмектеседі.

I. Есімшенің семантикалық ерекшеліктері

Есімшенің лексикалық-семантикалық сипаты дегенде оның тіл қызметінің номинативті аспектісіндегі ерекшеліктер жиынын түсінеміз. Бұл ерекшеліктерді мынадай жағдайларда қарастыруға болады:

1. Қарастырылатын сөздердің номинативті қызметіне талдау жасау арқылы айқындалатын функционалдық-семантикалық (қызметтік-семантикалық) сипаты.
2. Қарастырылатын сөздердің семантикалық жүйесіне компонентті талдау жасау арқылы көрінетін құрылымдық-семантикалық сипаты.
3. Қарастырылатын сөздердің семантикалық компоненттерінің жүйелік қатынастарын талдау арқылы көрінетін құрылымдық-семантикалық сипаты.

Есімшенің функционалдық-семантикалық сипаты

Есімшенің функционалдық-семантикалық сипаты оның өз алдына дербес, не болмаса тәуелді түрде номинативті қызмет етуінен көрініс табады. Тілдегі

сөздердің номинативті қызметінің сипаты олардың семантикасында заттық немес қимыл-әрекеттік мағынаның болу-болмауына байланысты.

Араб әдеби тілі мен қазақ тілінде есімшенің дербес номинативті атауыш сөз ретінде айқындалуына оның семантикасынан көрінетін 3(үш) түрлі мағыналық бастау негіз болады. Олар мыналар: 1) тұрақты немесе уақытша, өзгермелі іс-әрекет туралы ұғым; 2) белгілі бір іс-қимыл нәтижесінде қалыптасқан тұрақты қасиетті немесе белгіні көрсету; 3) іс-қимылды орындаушы немесе сол іс-қимылдың әсерін қабылдаушы жақ, не зат, сондай-ақ, іс-әрекет нәтижесі туралы ұғым. Есімше бойындағы осы мағыналық бастаулар оның бойындағы есімге де, етістік ке де тән қасиеттеріне негіз болатынын көреміз. Оның осы қасиеттерін одан әрі анықтай, нақтылай түсу мәселесі есім мен етістіктің семантикалық белгілері жүйесімен түйіседі. Есімшелерді етістікпен, есіммен (зат есім, сын есім) қатар салғастыра отырып, олардың функционалдық-семантикалық сипатын айқындауға болады.

Есімше бойында белгілі бір деңгейде әрекеттік (процестік) мағынаның сақталуы оның етістіктен туындайтын табиғатына тікелей байланысты. Есімшеде етістік мағынасының сақталуын араб тіл білімі ғылымының көрнекті өкілі ибн Малик өзінің «Әлфия» деген еңбегінде айрықша атап көрсеткен. Ол: «Кәфиълиһи ісму фәбил фи-л-ъамали, ин қәнә ған мудийиһи бимаъзили», яғни «Негізгі (етіс) есімше-(сі) өз етістігі тәрізді іс-әрекетте, егер ол уақытан тыс болса» дейді. Ғалым осы еңбегінде негізгі есімшенің «әл-» артикілінсіз осы шақ және келер шақ мәндегі өз етістігінің мағанасында жұмсала алатынын атап көрсетеді. Мыс: «Һәзә дарибун Зәйдән әләнә әу ғәдән», ал әмси яғни кеше болуы мүкін емес. Ал іс-әрекеттің кеше немесе бұрын өткенін айту үшін есімше Зәйд сөзімен матаса байланысуы тиіс, яғни «Һәзә дарибу Зәйдин әмси».

Есімшенің іс-әрекеттік (процессуалдық) мағынаны білдіру мүмкіндігін оларды тілдегі өзге де ішкі синонимдік құрылымдарымен салыстыру арқылы көруге болады. Мына мысалдардан әртүрлі тілдік құрылымдар арасындағы мағаналық (баламалық) эквиваленттілік көрінеді.

А(1). Иннәкә ләжәһилун әдәбә-з-зийарати. (Б. З. Халидов,) Аудармасы:

Сен, рас, (қонаққа) бару-келу әдебін білмейсің.

А(2). Һәл тәжһәлу һәзә? Аудармасы: Сен мұны білмейсің бе?

1-мысалда «білмейсің» мағанасын «жәһил» есімшесі, 2-мысалда дәл осы мағананы – 2-жақтағы осы-келер шақ тұлғалы «тәжһәлу» етістігі білдіріп тұр.

Қарастырылған мысалдардан байқағанымыздай, бір түбірден болған осы-келер шақ етістік пен есімше тұлғалы сөздердің синтаксистік құрылымда семантикалық тұрғыдан бір-біріне балама болу мүмкіндігі көрінеді. Бұл мағыналық жақындық, әсіресе, қазақ тіліндегі аудармадан айрықша көрінеді.

Мысалдардан көргеніміздей, араб тіліндегі есімшелер синтаксистік құрылымда етістік қызметін де атқара алады. Сонымен қатар мына жәйтке ерекше назар аударған жөн: предикативті құрылымда негізгі етіс есімшесі іс-қимылды нақ осы шақ реңімен беруге қабілетті. Ол сондай-ақ, мезгілді білдіретін сөздермен тіркесіп, өткен және келер шақтарда да қолданылады.

Есімшелер семантикасын компонентті талдау барысында көрінетін құрылымдық-семантикалық сипаты оларды етістікпен теңестіруге (идентификацияға) біршама

негіз болады. Себебі, есімше семантикасында іс-әрекеттік (процестік) мағына бар екені белгілі. Солай болғанымен, тек бұл қасиеті оны етістікпен теңестіруге жеткіліксіз. Сондықтан, бұл екі тілдік бірлікті теңестіру үшін есімше семантикасынан етістіктің айрықша қасиеті болып табылатын шақтық мағынаны іздеуіміз керек. Оның құрылымына іс-әрекеттің мезгілдік көрсеткішінің бар-жоқтығы тұрғысынан компонентті талдау жасау қажеттігі туындайды.

Араб тіліндегі есімшеде шақтық белгінің жоқтығына байланысты, оның семантикасында мезгілдік мағынаның болмауы есімшені етістікпен теңестіру мүмкіндігін жоққа шығарады. Есімше семантикасында мезгілдік мағынаның жоқ екенін, оның мәнмәтінде мезгілді білдіретін басқа тілдік бірліктермен байланыса отырып қана өткен, осы және келер шақ мәнде жұмсала алатынын төмендегі мысалдардан көруге болады.

А (1) уә бәйнәмә кунту **заһибән** фи-ш-шариъи мәрәт би һәзиһи –с-сәййәрату. Ауд. Мен көшеде **кетіп бара жатқан** кезде мына автомобиль қасымнан өтті.

А (2) илә әйнә **заһибун**? Әнә **заһибун** илә -л жамиъати. Қайда **бара жатырсың?** Университетке **бара жатырмын**.

А (3) һуә **заһибун** ғадән. Ауд. Ол ертең **кетеді**.

Мысалдардан **зәһабә - кету, бару** етістігінің **заһибун – барушы, кетуші** есімшесі әртүрлі мезгілдегі іс-әрекетке қатысты қолданылып тұр. А (1) мысалда өткен шақтық мағына **кунту** көмекші етістігіне, А(3) - мысалында **ғадән -ертең** мезгіл үстеуіне тән болса, предикативті құрылым болып тұрған А (2) - мысалында бұл есімше нақ осы шақ мәнде. Берілген есімшені синтаксистік құрылымнан тыс алып қарастырсақ, оның құрылымдық аясында ешқандай шақтық мағына жоқ екенін көреміз. Араб есімшелерінде іс-әрекет уақыттан тыс көрінеді. Шақтық мағына олардың сөзжасамдық құрылымы жағынан көпмағыналылық қасиетіне нұқсан келтірген болар еді. Сондықтан араб тілінің есімшесінен мезгілдік мағына іздеу негізсіз. Оның өзі іс-әрекеттің мезгілін білдірудің морфологиялық және синтаксистік деңгейлерін шатастырып алудан туындайды.

Есімшелер «жақтың, я болмаса заттың уақытша қимыл-әрекетін немесе жай-күйін білдіреді», араб есімшелері «тұрақты белгіні, сипатты білдіруге де қабілетті». Мұндай жағдайда олар субстантивтенеді. Мысалы: **хақим – билік етуші, шешім қабылдаушы; субстантивтенсе, бұл сөз – әкім, басшы.**

Морфологиялық тұрғыдан шақтық көрсеткіштің болмауы араб есімшелерін есім сөздермен қатар қарастыруға негіз болады, олардан жалпы есімдерге тән қасиеттер толық көрінеді: есімдер тәрізді септеледі, көптеледі, тәуелденеді және жіктеледі, сонымен қатар анықтық артиклін қабылдай алады, яғни субстантивтене отырып, тұрақты сипатқа ие зат есімдер бола алады. Нәтижесінде «إسم الفاعل – негізгі есімше» көбінесе субъект атауын білдіретін зат есімдер, ал «إسم المفعول – ырықсыз есімше» іс-әрекеттің нәтижесі немесе оның ықпалы арқылы туындаған зат атауы бола алады. Мысалы: **کاتب – жазатын, жазып отырған – жазушы; مكتوب – жазылған – хат; طالب – іздеуші, талап етуші – студент; مطالب (مطالب) - талап етілетін, сұранысқа ие – субстантивтене отырып, көпше түрде **талап-тілектер, тапсырыстар** мағынасында жұмсалады. Араб тіліндегі есімдердің жіктелуі қазақ тіліндегі жіктік категориясынан өзгешелеу, араб тілінде есімдер жіктелгенде атау тұлғалы бастапқы күйінен еш өзгермейді.**

Ибн Малик есімшелердің сөздермен (әртүрлі типті) тіркесу мүмкіндіктерін атап көрсетеді. Сұраулық шылаулармен, (мысалы: Ә, дарибун Зәйдун ьУмран. Аудармасы: Зәйд Омарды ұрып жатыр ма?) болымсыздық шылауларымен, (мыс. Мә дарибун Зәйдун ьУмран. Ауд. Зәйд Омарды ұрып жатқан жоқ.) қаратпа сөзбен (мыс. Йа, саикән сәййәратән . Ауд. Ей, (автомобиль) жүргізуші!).

Араб есімшелері сөйлемде субстантивтенген тұлғада бастауыштың, предикативті құрылымда баяндауыштың, сонымен қатар, анықтауыштың, пысықтауыш пен толықтауыштың да қызметін атқара алады. Бұл оның қазақ тіліндегі есімшелермен ортақ тұсы. Мысалы: 1) уә иьтабара мутахаддис би-с-ми әс-султати әлфиластинийати әннә мә тақуму биһи Исраиль йуьидду харбан дыдда аш-шаьби әл-Филастинийи.(Ауд.Палестина автономиясының өкілі Израиль жүргізіп отырған іс-қимыл Палестина халқына қарсы соғыс әзірлейді деп есептейді.) Мутахаддис – субстантивтенген есімше бастауыш қызметін атқарса, мына сөйлемде: Әккәдәт уалидату Усама бин Ладен би-әннәһә лә таттақифу маьа тумухати уә араи ибниһа ләкиннәһә ғәйру ғадибатин ьалайһи. Бұл сөйлемде ғадибатун есімшесі баяндауыш боып тұр. (Ауд. Усама бен Ладеннің шешесі баласының көзқарастары мен талап-тілектеріне қосылмайтынын, алайда ұлына ашулы еместігін айтты.) Арабша сөйлемдерді қазақ тіліне аударғанда сөз таптары да, олардың қызметі арқылы айқындалатын сөйлем мүшелері де түпнұсқадағыдай дәл сақталмайтыны белгілі.

3) Қәддәмә тақрираһу хәулә натаижи муһиммәтиһи лиихтиуаи әл-мауқифи әл-мутафажжири би-л-аради әл-мухтәлләти. Бұл сөйлемде асты сызылған есімшелер анықтауыш қызметін атқарып тұр. (Ауд. Басып алынған жерлерде орын алған жарылысты жағдайларды қамтыған (-ға қатысты) өз сапарының (сөзбе-сөз:қызметінің) нәтижесі туралы есеп берді.)

4.Әккәдә Даниел Симсен мудиру мәктәби раиси әл-уизараи әл-исраили ән Мисра кәнәт дәумән Бамилән муһиммән фи ьамалийати әс-сәләми. Мысалда есімшелер толықтауыш қызметінде екенін көреміз. (Араб тілінде асты сызылған есімшелі тіркестер жалпы толықтауыш делінеді.) Израиль премьер-министрі кабинетінің меңгерушісі Даниел Симсен Египеттің бейбітшілікті сақтау ісінде әрдайым маңызды қызметші екенін атап өтті.

5) Фаләкәд тәзәккәрту хадисән уақаьа ли, мунзу арбаьин ьаман. Мысалда есімше тура толықтауыш. (Ауд. Бұдан 40жыл бұрын басымнан өткен жағдайды есіме түсірдім.

6) Фағамғамту мутәзәккиран – Нәфәртити! Есімше бұл мысалда пысықтауыш болып тұр.(Ауд. (Бірдеңені) есіме ала, Нәфәртити! - деп күбірледім.)

Қазақ тіліндегі есімшелер сөйлемде қандай қызмет атқарса да, өздерінің негізгі сипаты – шақтық мәнді білдіру қабілетін сақтап қалады, олардың араб тіліндегі есімшелерден ең үлкен айырмасы да осында болып табылады.

Қазақ тілінде есімшелердің өткен шақ түрі етістік негізіне **-ған (-ген, -қан, -кен);** жұрнағы жалғану арқылы жасалады, **-атын (-етін, -йтін)** жұрнағының шақтық мағынасы мәнмәтінге байланысты болса, **-ар** жұрнағы арқылы тек келер шақ есімшелер жасалады.Қазақ тіліндегі есімшелердің бұл қасиеті олардың зат есімдер тәрізді септелуі мен тәуелденуіне, көптелуі мен жіктелуіне еш кедергі келтірмейді.Араб, қазақ тілдеріндегі есімшелер семантикасындағы аталған

айырмашылық тіл үйренуде, аударма жұмысы барысында маңызды тілдік кедергі болып табылады.

Сонымен қатар, қазақ тілінде етістік негіздерден арнаулы қосымшалар арқылы жасалып, шақтық, модальдық мәндерде қолданылатын ерекше формалар – көсемшелер бар. Көсемшелер етістіктің жалаң және күрделі негіздеріне, қимыл атауларына, есімшелерге, рай формаларына, көсемшелердің өздеріне ешқандай дәнекерсіз-ақ тіркесіп келе береді. Олар сөйлемде көбінесе динамикалы адвербиал (етістіктен болған пысықтауыш) қызметін атқарады. Осындай қызмет атқаратын көсемшелерді араб тіліне табыс септік формалы есімшемен аударуға болады. Мысалы: 1) Ол күліп сөйледі (былай деді:) Ауд. Қалә дахикан. Немесе керісінше араб тілінде осы шақ етістікпен тіркесіп, пысықтауыш қызметін атқарып тұрған табыс септік тұлғалы есімше қазақ тіліне осы шақ не өткен шақ көсемшемен аударылатынын көреміз. Мысалы: 1)...сүммә сәми,ту саутаһа тәқулу мутәсә,ибәтән... Ауд. Содан кейін, оның есіней сөйлеген даусын естідім. 2) Фә мин афдал ин тәнәм жәлисән әу уақифән... Ауд. Отырып не түрегеп ұйықтасаң, сол артық.

Ал осы шақ көсемшені араб тіліне атау тұлғалы есімшемен аударуға болатынын көреміз. Мысалы: Ол ашулана айтты: Ауд. Қалә уә һуә ғадибун.

Қорыта келе айтарымыз, араб тіліндегі есімшелердің және қазақ тіліндегі есімшелер мен көсемшелердің функционалдық-семантикалық сипатында ортақ тұстармен қоса маңызды айырмашылықтар да бар. Оларды жан-жақты, терең зерттеу теориялық және практикалық міндеттерді шешуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Араб тілінде:

1. Ибн ʿАқил, « Шарху ʿалә әлфияти ибн Малик». Бейрут, 1997ж.

Қазақ тілінде:

1. К. Аханов, « Тіл білімінің негіздері» , Алматы, 1993ж.
2. А. Ысқақов, « Қазіргі қазақ тілі» , А..., 1991ж.
3. А.Салқынбай, «Қазіргі қазақ тілі», А..., 2008ж.

Орыс тілінде:

1. В. М. Белкин, «Арабская лексикология». М., 1976г.
2. Б.М.Гранде, «Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, М., 1963г.
3. «Лингвистический энциклопедический словарь». М., 1990г.
4. А.Н.Мельянцева, « Масдар в теории и структуре арабского языка», М., 1990г.
5. Юшманов, Грамматика литературного арабского языка, Л., 1928г.